

- 23 www.metropoleruhr.de/freizeit-sport/emscher-landschaftspark.html
- 24 www.organoponico.com/2008/07/cuban-organoponico

Bestuurlijke transitie

Transitiemanagement

De Januskop van duurzaamheid
in Vlaamse steden en van het
gangbare transitiedenken

Thomas Block + Erik Paredis

Centrum voor Duurzame Ontwikkeling,
Vakgroep Politieke Wetenschappen,
Universiteit Gent

“Transities zijn bijzonder complexe processen en niet zomaar rechttoe rechtaan te sturen. Transitiemanagement heeft echter wel de bijklank van grote beheersbaarheid en roept daardoor verkeerde verwachtingen op. Wie zijn bovendien die “managers” die zoiets durven claimen en waar halen ze hun legitimiteit?” Thomas Block en Erik Paredis wijzen op twee belangrijke gevaren waaraan transitiemanagement ten prooi kan vallen. Enerzijds dreigt transitie-management te hervallen in een lineair managementverhaal dat de complexiteit en weerbarstigheid van transities ontkent; anderzijds bestaat het gevaar dat het transitiedenken verzandt in een traditioneel neoliberale discours waarin economische motieven centraal staan. “*Business as usual* is geen optie meer.”

Een mogelijk toekomstbeeld. In pakweg 2040 zijn Vlaamse centrumsteden klimaatneutraal en milieuvriendelijk, veilig en grotendeels autovrij, voorbeeldig op het vlak van ruimtegebruik en functieverweving, ecologisch en economisch gezond, creatief en innovatief op allerlei cruciale domeinen, aantrekkelijk en betaalbaar voor alle bevolkingsgroepen, tolerant en open, koplopers inzake (hoger) onderwijs en educatieve projecten op maat, uitstekende dienstverleners en zorgverstrekkers, plaatsen waar in overleg met alle belanghebbenden strategische besluiten worden genomen...

Het is nog net geen paradijs, maar het “systeem stad” heeft diepgaande en radicale veranderingen ondergaan, die we “duurzaamheids-transities” kunnen noemen. Het woord “transitie” is vandaag populair aan het worden. Gent en Leuven hebben bijvoorbeeld de ambitie uitgesproken in de loop van de volgende decennia de transitie te willen maken naar een klimaatneutrale stad. Lokale actiegroepen hebben in heel wat landen het idee van *transition towns* opgepikt. Op andere niveaus en plaatsen dringt het woord “transitie” eveneens door. Binnen de VN en de EU wordt gesproken over de transitie naar een groene economie en/of naar een *low carbon economy*. De nieuwe Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling (VSDO) ambieert duurzaamheidstransities op zes domeinen: energie,

mobiliteit, voedsel, bouwen en wonen, materialen, gezondheid. Het is zelfs door-gestroomd naar een van de topprioriteiten van de Vlaamse regering, Vlaanderen in Actie (ViA), en daarmee dus naar wat soms wordt omschreven als de harde kern van het beleid, namelijk het socio-economische innovatiebeleid. De Vlaamse regering wil ViA versterken door op dertien terreinen een transitieaanpak uit te proberen. Ook het thema “Duurzame en creatieve steden” wordt daarbij als een transitiethema omschreven.

Dat iedereen hetzelfde woord begint te gebruiken, betekent uiteraard niet dat transitie overal dezelfde invulling krijgt. Een transitie veronderstelt maatwerk en een specifieke strijd. Het feit dat de term “transitie” zo’n steile opgang maakt, lijkt er wel op te wijzen dat op allerlei plaatsen de nood aan verandering wordt gevoeld, dat *business as usual* geen aanvaardbare optie meer is. Welke invulling duurzaamheidstransities in Vlaamse steden krijgen, wie en wat er gaat of moet veranderen, op welke termijn dat zal gebeuren, tegen welke kost en wie die kost vooral gaat dragen, dat zal de volgende jaren en decennia voorwerp (kunnen/moeten) worden van een maatschappelijke en politieke discussie. Er bestaan immers uiteenlopende meningen over wat een sociale of zelfs klimaatneutrale stad is, welke ruimtelijke transitie wenselijk is, hoe steden met hun afval kunnen omgaan,

enzovoort. Een zogenaamde objectief juiste richting bestaat niet. De invulling die begrippen zoals “duurzame stad” en “stedelijke duurzaamheidstransities” krijgen, zal voortvloeien uit een voortdurende politieke strijd, met “politiek” in de betekenis van hoe de samenleving vorm krijgt en hoe er daarover afspraken gemaakt worden. Het is een strijd die zich niet zal beperken tot de contouren van onze Vlaamse steden, niet in het minst omdat het “systeem stad” verweven is met vele andere systemen. Ook zal de discussie niet enkel in de Vlaamse stadhuizen worden gevoerd. Vele belanghebbenden (bovenlokale overheden, bedrijven, middenveldorganisaties, burgers, academici) zullen zich in het debat willen mengen, want de invulling van duurzaamheidstransities kan voor hen enorme implicaties hebben.

DUURZAAMHEIDSTRANSITIES¹

Transities en duurzame ontwikkeling

Het bezit van een eigen, vrijstaande woning met tuin aan de rand van de stad of op het platteland heeft zich bij vele Vlamingen als een ideaalbeeld in het hoofd verankerd. De energieprestaties van het huis en de erin verwerkte materialen waren tot enkele jaren geleden nauwelijks een thema, noch voor de bouwer, noch voor de bouwprofessional. Die situatie is echter snel aan het veranderen,

in eerste instantie op energievlak. Op nauwelijks vijf jaar tijd is de passiefwoning een algemeen gekend concept geworden en beginnen een aantal bouwbedrijven zulke huizen ook standaard te bouwen. Vele Vlamingen hebben het belang van goede isolatie leren kennen, kunnen zich iets voorstellen bij het E-peil van een woning en iedereen heeft wel een mening over zonnepanelen. Alle actoren in de woon- en bouwsector weten dat er de volgende jaren nog grotere veranderingen op ons afkomen. Zo legt Europa op dat tegen 2021 alle nieuwe woningen bijna nulenergie zijn, terwijl de Vlaamse regering een energierenovatieprogramma heeft opgezet om elke woning tegen 2020 energiezuinig te maken. Tegelijkertijd zijn op Vlaams vlak discussies gestart over een vernieuwde visie op de ruimtelijke ordening en een langetermijnvisie voor het woonbeleid. Bij dat laatste wordt openlijk de vraag gesteld of ons traditionele woonmodel wel overeind kan blijven in het licht van de talrijke uitdagingen waar we voor staan.

Het zijn maar een paar voorbeelden van wat er allemaal beweegt in de woon- en bouwsector,² maar deze en andere ontwikkelingen zorgen er wel voor dat er een algemeen gevoel heerst dat de sector er over tien tot twintig jaar wel eens helemaal anders zou kunnen uitzien. En daarmee dus ook de manier waarop we bouwen en wonen. Er zijn met

andere woorden nogal wat aanwijzingen om de stelling aannemelijk te maken dat we niet alleen aan het begin staan van een transitie in onze manier van wonen en bouwen, maar dat die transitie zelfs al is ingezet.

“Een transitie veronderstelt maatwerk en een specifieke strijd. Een zogenaamde objectief juiste richting bestaat niet. De invulling die begrippen zoals “duurzame stad” krijgen, zal voortvloeien uit een voortdurende politieke strijd, met “politiek” in de betekenis van hoe de samenleving vorm krijgt en hoe er daarover afspraken gemaakt worden.”

Laten we dat begrip “transitie” eens wat beter omschrijven aan de hand van de inzichten uit een jong wetenschapsdomein dat zichzelf aanduidt met termen als onderzoek naar duurzaamheidstransities, socio-technische systeeminnovaties of maatschappelijke transitie. Transitie verwijzen hier naar radicale of diepgaande wijzigingen in de systemen die de basis vormen van onze maatschappelijke ontwikkeling, zoals het energiesysteem, het mobiliteitssysteem, het voedselsysteem,

het systeem rond wonen en bouwen, het materialensysteem, het gezondheidssysteem, enzovoort. Historisch gezien hebben dit soort systemen al vaker grote veranderingen door gemaakt en ze zullen dat in de toekomst ook blijven doen. Daaraan is niet noodzakelijk de kwalificatie “duurzaam” verbonden. De reden om op dit moment te pleiten voor duurzaamheidstransities, is dat de systemen waarover we het hebben en de manier waarop ze functioneren, mede aan de basis liggen van duurzaamheidsproblemen: overschrijding van ecologische grenzen, ongelijke welvaartsverdeling, economische instabiliteit. Duurzamere systemen moeten bijdragen aan een hoge levenskwaliteit, maar tegelijkertijd functioneren binnen ecologische grenzen en met respect voor een rechtvaardige verdeling zowel bij ons (bijvoorbeeld in steden) als wereldwijd. De problemen waarmee de huidige systemen worstelen, worden in de transitieliteratuur vaak omschreven als “hardnekkig” (*persistent problems*). Je kunt zo’n problemen niet simpel oplossen omdat ze verbonden zijn met het handelen van veel actoren (die ook nog vaak verschillende visies hebben op probleem en oplossing), omdat ze zich over een lange tijdsperiode ontwikkeld hebben en sterk verweven geraakt zijn met onze levensstijl en manieren van produceren en consumeren, omdat ze zich op vele plaatsen tegelijk afspelen, en omdat hun toekomstige ontwikkeling met veel onzekerheid gepaard gaat. Een oplossing voor

hardnekkige problemen vraagt diepgaande wijzigingen — of transities — van onze maatschappelijke systemen.

Transities hebben een aantal kenmerken. Het gaat zoals vermeld om radicale innovaties. Dat betekent niet dat het om hevige schokken gaat waarbij alles op korte tijd wijzigt. Een volledige transitie vraagt niet zelden tientallen jaren. Met radicaal bedoelen we hier veeleer de mate van verandering: een transitie verandert structuren, praktijken en cultuur die diep verankerd zijn in onze samenleving. Tijdens een transitie verandert een systeem namelijk geleidelijk aan en/of schoksgewijs in vele dimensies: de technologie verandert, de actoren in het systeem en de machtsverhoudingen tussen die actoren, de regels (wettelijk, economisch-financieel), de instituties, infrastructuur, de marktsituatie, de manier van problemen definiëren en oplossen, denkpatronen, het gedrag en de praktijken van mensen, de culturele betekenissen verbonden aan het systeem. Omwille van die verweving van technische en sociale vernieuwing wordt soms ook de term “socio-technische systeem-innovatie” gebruikt.

Interessante en leerrijke voorbeelden van transities (niet per definitie duurzaamheids-transities) die werden gereconstrueerd, hebben betrekking op de verandering in het personenvervoer van door paarden getrokken koetsen

naar auto's in de VS tussen 1860 en 1930,³ de transitie van steenkool naar aardgas in Nederland,⁴ de transitie in het Nederlandse afvalbeleid,⁵ de transitie naar duurzaamheid in de Zwitserse landbouw en voedselketen tussen 1970-2000,⁶ enzovoort. Uit deze studies kunnen we min of meer leren hoe de transitie van een oud systeem naar een nieuw systeem zich afspeelt, welke mechanismes, actoren en factoren een rol hebben gespeeld of hoe de nieuwe spelers en regels zich gestabiliseerd hebben.

Een multi-levelperspectief kan helpen

Wat valt er te leren uit dat soort studies? Dat is het eenvoudigst uit te leggen met behulp van het meest gebruikte analysekader in de transitiewetenschap, het zogenaamde “multi-levelperspectief” (MLP).⁷ Het kan beleidsmakers helpen om nieuwe inzichten te verwerven in welke elementen van belang zijn bij een transitie, hoe die met elkaar verbonden zijn en tot welke aanknopingspunten dat leidt voor beleidsinterventies. Het MLP onderscheidt drie niveaus om een maatschappelijk systeem te analyseren: “regime”, “landschap” en “niches”. De wisselwerking tussen die niveaus staat centraal bij een transitie. Het regime is de dominante, gangbare manier om in een systeem maatschappelijke behoeften te vervullen, de mensen, technologieën, praktijken, instellingen en structuren die daarvoor zorgen, en de regels

en denkkaders die daarbij gehanteerd worden (bv. in geval van personenvervoer wordt het systeem gedomineerd door het regime rond de auto met zijn interne verbrandingsmotor). Regimes zijn dynamisch stabiel: ze veranderen wel, maar traag en meestal is innovatie gericht op versterking van het regime. Een transitie daarentegen verandert het regime ten gronde (technologie, regels, actoren, praktijken). Radicale innovatie begint volgens het MLP in niches: kleine, afgeschermdes ruimtes die fungeren als broedkamers voor technologische vernieuwing (bv. de elektrische wagen) en nieuwe socioculturele praktijken (bv. autodelen). Ze kunnen uitgaan van ondernemers, sociale bewegingen of individuele burgers. Die proberen in niches een antwoord te formuleren voor de problemen van het regime en/of voor de uitdagingen van landschapstrends. Dat landschap is het derde niveau om een systeem en de evoluties erin te begrijpen. Het is de brede omgeving waarin regime- en nichespelers moeten handelen en het bestaat zowel uit grote maatschappelijke ontwikkelingen op het gebied van politiek, economie en cultuur, als uit geografische kenmerken zoals klimaat, natuurlijke rijkdommen en infrastructuur. Een typische landschapsfactor momenteel is klimaatverandering, dat onze gangbare manier van handelen op heel wat terreinen in vraag stelt (bijvoorbeeld onze auto-gerichte mobiliteit).

Met behulp van het MLP kunnen we een transitie definiëren als de omslag van het bestaande regime naar een nieuw regime. Een sleutelinzicht van het MLP is dat transities het gevolg zijn van de wisselwerking en co-evolutie tussen regime, niche en landschap: (1) door veranderingen in het landschap komt het regime onder druk te staan; (2) daardoor, en door interne tegenstrijdigheden in het regime zelf, kunnen de spanningen in het regime oplopen en openen er zich mogelijkheden (*windows of opportunity of policy windows*) om het regime te veranderen; (3) als niches voldoende ontwikkeld zijn, maken die kans om door te breken en een verandering van het systeem in gang te zetten. Het regime dat ontstaat, zal natuurlijk altijd een mix zijn van nieuwe en oude elementen, maar de verandering overheerst, met bijvoorbeeld nieuwe dominante actoren, nieuwe technologie, andere denkbeelden, een aangepast beleidskader, enzovoort.⁸

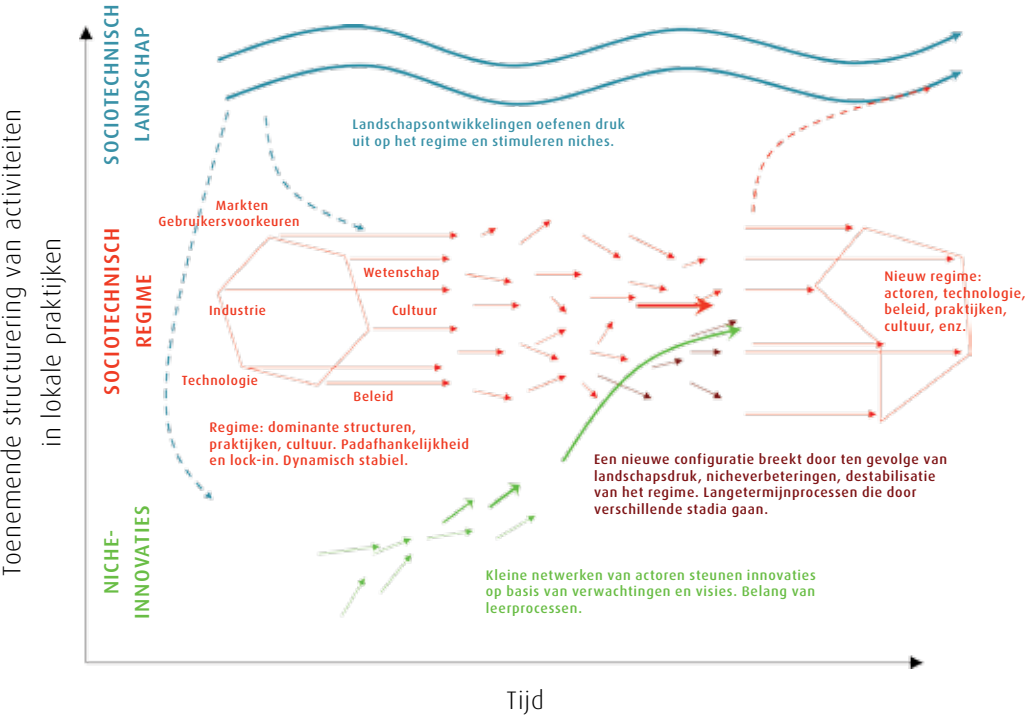
Daarbij horen twee opmerkingen. Ten eerste is het bestaan van een afwijkende niche (bv. de biolandbouw in het landbouw-voedselsysteem) op zichzelf niet voldoende om een transitie in gang te zetten. De processen op regime- en landschapsniveau blijken telkens cruciaal om een doorbraak en uiteindelijk een transitie te kunnen verklaren. De druk op het regime (de industriële landbouw in dit voorbeeld) vanuit het landschap of door

interne regimecontradicties moet dus groot genoeg zijn om een doorbraak mogelijk te maken. Bovendien moet de niche voldoende matuur zijn. Ten tweede zegt het bestaan van een niche niets over het duurzaamheids-karakter ervan. Bepaalde niches kunnen op gespannen voet staan met ecologische randvoorwaarden of met een rechtvaardige verdeling. Idem voor vele evoluties op landschapsniveau die niet per definitie duurzame ontwikkeling in de hand werken. Het MLP leert ons vooral hoe transities ingang (kunnen) vinden.

Omwille van de vele elementen die samenkomen in een transitie, valt nogal eens het voorvoegsel “multi” in het taalgebruik. Het gaat om “multi-actorprocessen”, ze zijn “multi-level”, ze zijn ook “multi-fase” (er wordt onderscheid gemaakt tussen voorontwikkeling, take-off, versnelling, stabilisatie). Kortom, het gaat om complexe processen waarbij er veel onzekerheid is over de ontwikkelingen die zich zullen aftekenen.

Wie enkele van onze belangrijke maatschappelijke systemen aan een grondig onderzoek onderwerpt, kan wel merken dat ze onder druk staan.⁹ In het voorbeeld van wonen en bouwen zien we met behulp van het MLP dat het systeem onder druk staat van landschapstrends zoals klimaatverandering, de financieel-economische crisis en demografische evolu-

ties (vergrijzing, andere structuur huishoudens). Die zorgen ervoor dat wat al decennia gangbaar is in onze woon- en bouwstijl vandaag in vraag gesteld wordt: moeten onze huizen niet aan volledig nieuwe energievereisten voldoen? Is wonen nog betaalbaar, niet alleen voor wie een huis wil kopen, maar zeker ook voor wie op de huurmarkt is aangewezen? Aan welk soort woningen hebben we nood bij kleinere gezinnen en een verouderende bevolking? Terwijl die landschapstrends de woon- en bouwsector onder druk zetten, duiken er allerlei niches op die naar antwoorden op zoek zijn: we vernoemden al passiehuizen, er ontstaan allerlei systemen van decentrale energieopwekking (zonnepanelen, zonneboilers, warmtepompen), op sociaal vlak is er de snel groeiende interesse voor nieuwe woonvormen zoals cohousing, in Gent experimenteert het opbouwwerk met een *community land trust*,¹⁰ enzovoort. En ten slotte zijn ook de regime-spelers zelf in beweging gekomen. Invloedrijke sectororganisaties zoals de Vlaamse Confederatie Bouw (VCB) en de Bouwunie formuleren eigen visies op verduurzaming van de bouw, zetten hun leden aan stappen in die richting te zetten, en proberen tegelijk de economische leefbaarheid van de sector te bewaken. De VCB pleit daarbij voor een eco-Keynesiaanse benadering, waarbij de overheid een kader schept en impulsen geeft om de verduurzaming van de bouw in goede banen te leiden. Het woon- en bouwsysteem is een interessant

Het multi-niveauperspectief toont hoe verschillende niveaus op elkaar inspelen om een transitie mogelijk te maken. Een regime kan verstoord raken onder druk van landschapswisselingen, interne regimeproblemen en concurrentie van niches. Op dat moment kunnen niches doorbreken en het regime ingrijpend wijzigen. Nieuwe praktijken en technologieën raken ingeburgerd, nieuwe actoren maken de dienst uit. © Geels en Schot

voorbeeld van hoe een combinatie van landschaps-, regime- en niche-evoluties op enkele jaren tijd een hele sector in beweging kan brengen. De standpunten die nu door belangrijke spelers worden ingenomen en de kansen die men ziet in de startende transitie waren tien jaar geleden ondenkbaar.

Systemen beïnvloeden en processen versnellen

Transities beschrijven en analyseren met behulp van een kader zoals het MLP is één ding. Een andere zaak is of de transitiewetenschap ook iets zegt over de beïnvloeding van transities, want dat is tenslotte waar we nood aan hebben: niet gewoon afwachten hoe verschillende systemen zich ontwikkelen, maar proberen ze in een duurzamere richting te sturen. Zoals gezegd zijn transitieprocessen complexe processen die door verschillende fases lopen en die vanuit verschillende niveaus en door heel wat actoren met verschillende visies en posities beïnvloed worden. Er is daardoor geen enkele actor — ook een overheid niet — die een systeem zomaar naar zijn hand kan zetten. Maar in transitiedenken wordt er wel algemeen van uitgegaan dat het mogelijk moet zijn systemen te beïnvloeden, zeker wanneer ze onder druk staan en allerlei evidenties in vraag gesteld worden. Dat is de betekenis van wat transitie *governance*, transitie management (TM) of transitiewerk genoemd wordt: transities van onze maatschappelijke systemen

beïnvloeden in de richting van duurzaamheid en bovendien dat proces sneller laten verlopen dan het uit zichzelf zou doen. Oriënteren en versnellen dus. Traditionele beleidsinstrumenten zoals regelgeving en marktinstrumenten blijven daarin een belangrijke rol spelen, maar ze worden aangevuld met processen die inzetten op visieverbreding, agendasetting en netwerkvorming met voorlopers, experimenteren en leren.

In het voorbeeld van wonen en bouwen heeft overheidsbeleid op verschillende manieren een rol gespeeld in de bocht naar meer duurzaamheid die zich daar aan het afspelen is. Zo is de snelle evolutie op vlak van energie sterk beïnvloed door de Europese EPB-richtlijn (*Energy Performance of Buildings Directive*, 2002/91/EC), in 2006 op Vlaams vlak vertaald in het Vlaams Decreet Energieprestatie en Binnenklimaat en in 2011 verder bijgestuurd. Dat decreet bepaalt dat de energieprestaties van nieuwe woningen stelselmatig moeten verbeteren: in 2006 lag dit zogenaamde E-peil voor nieuwe woningen nog op E100, tegen januari 2014 mag het nog maar op E60 liggen en daarna moet het verder omlaag om tegen 2021 een bijna-nulenergienorm te halen. Uiteraard gaan aan dit soort regelgeving heel wat complexe strategische processen vooraf. Hoe dan ook, deze regels gecombineerd met fiscale stimulansen en premies van de federale en Vlaamse overheid zijn belangrijk om

bepaalde evoluties in de woon- en bouwsector te verklaren. Zo gold er sinds 2003 een federale belastingvermindering voor onder andere energiebesparende investeringen zoals vervanging of onderhoud van stookketels, installatie van zonneboilers en fotovoltatische zonnepanelen, plaatsing van hoogrendementsglas of superiserend glas, plaatsing van dak-, muur- of vloerisolatie. En op Vlaams vlak bestaat er een premiestelsel voor onder andere isolatie en glas, zuinige verwarmingsinstallaties, sanitair warm water, de bouw van woningen met laag E-peil of fotovoltatische zonnepanelen.

“Transitiemanagement is de transities van onze maatschappelijke systemen beïnvloeden in de richting van duurzaamheid en bovendien dat proces sneller laten verlopen dan het uit zichzelf zou doen. Oriënteren en versnellen dus.”

Hoewel energie een belangrijk onderdeel is van wonen en bouwen en momenteel de drijvende kracht is achter de vernieuwing, is er heel wat meer nodig om van een meer geïntegreerde kijk op duurzaam wonen en bouwen te spreken. Op dat vlak heeft de Vlaamse overheid de laatste jaren een heel

ander soort rol trachten te spelen dan we van een overheid gewend zijn. Sinds 2004 loopt er immers een TM-proces — het zogenaamde DuWoBo-proces (DuWoBo staat voor duurzaam wonen en bouwen) — waarin met een gemengde groep van regime- en nichespelers een gezamenlijke toekomstvisie voor het woon- en bouwsysteem ontwikkeld is, waar nieuwe netwerking tussen dat soort spelers gestimuleerd wordt en waar een aantal projecten en experimenten opgezet zijn om het toekomstbeeld in de praktijk te brengen.

Eerst wat meer uitleg over transitie management (TM). Wat moeten we ons daarbij voorstellen? Transitie management is de bekendste aanpak uit een groep van transitie *governance* benaderingen die allemaal de bedoeling hebben systemen naar duurzaamheid te heroriënteren. Die benaderingen gaan er in het algemeen van uit dat veel problemen inherent verbonden zijn met en voortvloeien uit de kenmerken en de huidige voortgang van onze systemen. De oplossingen die altijd gewerkt hebben — de regimeoplossingen, zeg maar — werken daardoor niet meer. De algemene strategie die gevolgd wordt, is daarom het trachten verhogen van de druk op het regime: door niches te versterken, door contradicties in het regime bloot te leggen en daaraan te sleutelen, door landschapstrends onder de aandacht te brengen die bijsturing van regimes vragen. Veel van de instrumenten die in de transitie-

benadering ontwikkeld zijn, zijn gericht op een opentrekken van de blik, een herdefinitie van het probleem, een vernieuwing van aannames en interpretatiekaders, een herformulering van de rol van stakeholders, het betrekken van nieuwe actoren in verruimde netwerken en platforms, het experimenteren met duurzame praktijken en technologieën. Zo wordt met gezamenlijk uitgewerkte toekomstvisies en scenario's geprobeerd de contouren van het debat te verleggen, ambitieniveaus te verhogen, en de agenda's van veranderingsgezinde spelers met elkaar te verbinden. Experimenten met nieuwe technologieën en praktijken dienen dan weer om de korte en de lange termijn met elkaar te verbinden en in de praktijk te leren over gewenste uitkomsten.

Afhankelijk van de visie op de rol van actoren, de mate van stuurbaarheid en het belang van soorten netwerken worden verschillende benaderingen naar voren geschoven. Sommige daarvan focussen vooral op de versterking van niches en nicheactoren,¹¹ andere vertrekken vanuit specifieke knopen in het systeem of vanuit de rol van consumenten.¹² Transitie-management vertrekt vanuit een gezamenlijke systeemanalyse en visievorming met een beperkte groep van vooruitstrevende niche- en regimespelers en probeert daarmee aan agendasetting te doen voor langetermijnbeleid. De TM-aanpak werd ontwikkeld door een

onderzoeksteam rond de Nederlandse prof Jan Rotmans verbonden aan DRIFT van de Erasmus Universiteit Rotterdam.¹³ TM is het meest toegepast en meest bekend, maar heeft ook behoorlijk wat kritiek gekregen.

Enkele jaren geleden besliste de Vlaamse regering — mede op advies van de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen (SERV) en de Milieu- en Natuurraad van Vlaanderen (Minaraad) — in haar milieubeleid te experimenteren met transitie-management. In 2004 startte een eerste proces rond duurzaam wonen en bouwen (DuWoBo), in 2006 een tweede rond duurzaam materialenbeheer (Plan C). De eerste fase in transitie-management bestaat doorgaans uit bijeenkomsten van voorlopers (nichespelers en veranderingsgezinde regimespelers) in zogenaamde “transitiearena's”, waarin gezamenlijk gewerkt wordt aan een definiëring van de hardnekkige problemen waarop het systeem botst en, vooral, aan de uitwerking van een toekomstvisie voor het systeem voor de volgende vijftientig tot vijftig jaar. Die visie dient dan als basis voor de formulering van een aantal “transitiepaden”, de hoofdlijnen van verandering waarlangs de transitie zou kunnen verlopen. De transitiearena gebruikt de visie en de transitiepaden tevens om het netwerk uit te breiden en op zoek te gaan naar geïnteresseerde bedrijven, organisaties en individuen om de ideeën in de praktijk te

brengen. Daartoe worden in samenspraak “transitie-experimenten” geformuleerd en naar coalities gezocht om die uit te voeren. Het is de bedoeling zowel de experimenten als het transitieproces van nabij op te volgen, zodat er lessen getrokken kunnen worden over wat wel en niet werkt op het terrein, maar zodat ook het proces eventueel bijgestuurd kan worden. Wat er in feite gebeurt, is dat met de visie en de transitiepaden een langetermijnkader gecreëerd wordt waartegen kortetermijnacties afgewogen kunnen worden. Die acties kunnen praktijkexperimenten zijn, maar het kan ook gaan om beleidsmaatregelen ter ondersteuning van de transitiepaden. Naarmate de steun voor de transitievisie groeit, kan ze evolueren naar een inspiratiebron en strategische oriëntatie voor het reguliere beleid dat gericht is op korte en middellange termijn.

“Bij een transitieaanpak krijgt de overheid een vernieuwde invulling: faciliteren van processen, richting geven aan langetermijnorientaties, voorwaarden creëren om transitieprocessen te versoepelen, verbindingen leggen tussen processen en actoren. De overheid is dus wel een belangrijke speler, maar

tegelijk mag er geen twijfel over bestaan dat zonder de dynamiek in de samenleving en de betrokkenheid van vele actoren een transitie niet op gang komt.”

Deze TM-aanpak is zowel door DuWoBo als Plan C vrij strikt gevolgd. Binnen DuWoBo werd begin 2005 eerst een systeemanalyse uitgewerkt.¹⁴ Die wijst op een aantal belangrijke knelpunten zoals een individualistische en starre wooncultuur; een tekort aan betaalbare kwaliteitsvolle, gezonde en veilige woningen; beperkte flexibiliteit in de bouwcultuur; eindigheid aan de beschikbaarheid van ruimte voor wonen; een woon- en bouwcultuur die niet is afgestemd op de draagkracht van het milieu; geen homogeen overheidsbeleid. In een volgende fase worden zeven leidende principes gedefinieerd voor een duurzame ontwikkeling van wonen en bouwen in Vlaanderen: een geïntegreerde benadering van de ontwikkeling en management van de sector; gedeelde verantwoordelijkheid en transparante besluitvorming; hoge kwaliteit van het gebouw en de leefomgeving; toegankelijke en sociaal rechtvaardige huisvesting; balans tussen privaat en collectief gebruik; gesloten kringlopen van stoffen en materialen; economisch gezonde en maatschappelijk verantwoorde bouwsector. Vanaf

2006 begint de agenda op verschillende manieren een rol te spelen. Zo wordt hij door Vlaams minister-president Kris Peeters aanvaard als langetermijnvisie voor zijn beleid rond duurzaam wonen en bouwen. Institutioneel leidt dat onder andere tot de oprichting van een cel Duurzaam wonen en bouwen binnen de Diensten Algemeen Regeringsbeleid, tot opname van het thema in Vlaanderen in Actie (ViA) en in de Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling (VSDO), en tot de uitbouw van provinciale steunpunten voor duurzaam wonen en bouwen. Daarnaast geeft “Vlaanderen in de steigers” de aanzet tot een reeks experimenten, projecten en processen die de agenda in de praktijk proberen vertalen. Zo is een studie over duurzaamheidscriteria voor gebouwen de aanzet tot wat ondertussen het “Afwegings-instrument duurzaam wonen en bouwen in Vlaanderen” is geworden en de onderhandelings over de start voor een *Belgian Sustainable Building Council*. Er is een studie rond opleidingen in de bouw die mede aanleiding is voor een herdenking van competentieprofielen van vakopleidingen binnen het Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid.¹⁵ Het project Ecobouwpoools laat aannemers en architecten kennismaken met bio-ecologische bouwprojecten. Binnen de Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM) zijn studies gestart om de milieu-impact van materialen in de bouw in kaart te brengen. En een ngo-adviesnetwerk dat

gemeenten en steden adviseert over verduurzaming van bouwprojecten heeft geleid tot een nota met knelpunten voor de realisatie van duurzame wijken die al een eerste keer tussen bevoegde ministers besproken is.

Het zijn een paar voorbeelden van hoe bij een transitieaanpak de overheid een nieuwe rol kan opnemen. De overheid krijgt hierbij een vernieuwde invulling: als facilitator van processen, om richting te geven aan lange-termijnnoriëntaties, om voorwaarden te creëren om transitieprocessen te versoepelen, om verbindingen te leggen tussen processen en actoren. De overheid is dus wel een belangrijke speler, maar tegelijk mag er geen twijfel over zijn dat zonder dynamiek in de samenleving en de betrokkenheid van vele actoren een transitie niet op gang komt. Toegepast op steden zouden we gewag kunnen maken van een verschuiving van het traditionele *urban government* naar het ruimere *urban governance* (of stedelijke netwerkbesluitvorming). Grenzen tussen privaat en publiek gaan dan vervagen, alsook tussen overheid en economie en tussen overheid en maatschappij. Tegelijkertijd zou de hiërarchie bij overheden eroderen, wat zich vervolgens vertaalt in zowel vrij formele bestuursinstituties waarin (semi)publieke en private actoren deel van kunnen uitmaken (bv. autonome gemeente-bedrijven, PPS-constructies) als informele *autonomous self-governing networks* en/of

beleidsinitiatieven van onderuit waar al dan niet private organisaties (bv. buurt- of natuurverenigingen) aan de basis liggen.¹⁶ Het is in dergelijke complexe setting dat we van overheden zowel op inhoudelijk als op procesmatig vlak een sterk politiek en ambtelijk leiderschap verwachten.

Kortom, via transitiedenken hoopt men sneller werk te kunnen maken van oplossingen voor actuele systeemcrisissen die verder reiken dan kortetermijnremediëring, maar die ingrijpen op de structurele kenmerken en werkwijzen van onze huidige maatschappelijke ordening.

Transitiewerk en de eerste Januskop

Zowel DuWoBo als Plan C hebben een aantal mooie resultaten bereikt op vlak van visievorming, agendasetting voor beleid, netwerking en opzetten van projecten. Beide netwerken hebben ook enkele jaren voorop gelopen in hun domein. Maar het zou een ernstige overschatting zijn van hun impact om te denken dat we daarmee de transitie nu definitief hebben ingezet. Transitiemanagement kan resultaten voorleggen op de net genoemde vlakken, maar is geen toverformule die standaard op eender welk probleem toegepast kan worden. Bovendien zitten er enkele inherente spanningen in de aanpak. Daar willen we toch ook even bij stilstaan alvorens over te gaan naar transitiedenken voor steden.

“Fundamenteel andere keuzes maken is niet evident. Een regime laat zich niet zomaar veranderen. Als het onder druk komt, zullen gevestigde spelers zich verzetten en trachten hun machtsposities te behouden of vernieuwingen te absorberen.”

Zoals gezegd, heeft transitiemanagement behoorlijk wat kritiek gekregen de laatste jaren. Alleen al de term “management” roept weerstand op. Transities zijn bijzonder complexe processen en niet zomaar rechttoe rechtaan te sturen. Management heeft echter wel die bijklink van grote beheersbaarheid en roept daardoor verkeerde verwachtingen op. Wie zijn bovendien die “managers” die zoiets durven claimen en waar halen ze hun legitimiteit? Verschillende onderzoekers hebben erop gewezen dat TM te gemakkelijk gelooft in de dynamiek die ontstaat in een relatief afgesloten arenaproces, en daarbij de realiteit van de politieke inbedding in de ruimere context over het hoofd ziet. Actoren die deelnemen aan TM-processen doen dat niet enkel omdat ze zo gedreven zijn voor transities, maar ook omdat ze het als één forum naast andere zien om hun eigen agenda te realiseren. Zeker sterke regime-actoren hebben er weinig problemen mee

het proces aan de kant te schuiven of nog enkel controlerend op te volgen als elders hun belangen beter gediend worden. Ook de overheid worstelt met een probleem: ze wil wel experimenteren met transitie management, maar tegelijk laat de nog altijd sterk verkokerde overheidsorganisatie — en in de Vlaamse context lijkt het project Beter Bestuurlijk Beleid hier veeleer een stap achteruit — moeilijk toe om de integratie te realiseren die in transitiebeleid nodig is. Tegelijk blijft de ondersteuning voor dit soort processen in personeel en middelen bijzonder beperkt, en is er ook weinig aansturing vanuit kabinetten of hogere ambtenarenniveaus. Fundamenteel andere keuzes maken is niet evident. Een regime laat zich overigens niet zomaar veranderen. Als het onder druk komt, zullen gevestigde spelers zich verzetten en trachten hun machtsposities te behouden of vernieuwingen te absorberen.

De TM-aanpak zoals hij tot nu toe meestal wordt toegepast, is onvoldoende gewapend om met dat soort problemen om te gaan. Het heeft soms teveel van een standaardformule (arena, visie, transitiepaden, experimenten) die gepaard gaat met het uitzetten van een lineair, zelfs wat naïef traject richting het vooropgestelde doel. Zo dreigt de aanpak twee gezichten te vertonen, een Januskop als het ware. Achteruitkijkend wordt een complexe setting en grillige processen waargenomen,

vooruitkijkend ziet men systemen als kenbaar en beïnvloedbaar mits de juiste instrumenten en technieken worden ingezet. Misschien is dat niet de bedoeling van transitie management-in-theorie, maar het manifesteert zich wel in transitie management-in-praktijk. Dat dreigt ook de politieke doelstelling van transitie-denken te hypothekeren, namelijk diepgaande veranderingen van maatschappelijke systemen nastreven omdat de normale voortgang van die systemen steeds grotere milieu-problemen, sociale uitsluiting en economische instabiliteit veroorzaakt.

Onderzoek naar de Nederlandse energie-transitie heeft erop gewezen dat een nieuw verhaal — zoals het transitieverhaal — kwetsbaar is wanneer het in een omgeving terecht komt waarin historisch sterk verankerde verhaallijnen functioneren, een omgeving waarin al jarenlang een vaste, moeilijk in beweging te krijgen opvatting heerst over bijvoorbeeld doelstellingen en aanpak van beleid.¹⁷ Zo'n omgeving is het innovatie- en economisch beleid, waar bijna uitsluitend productiviteits- en groeibekommernissen centraal staan. In zo'n omgeving is de kans groot dat uit het transitiediscours alleen die elementen opgenomen worden die het discours-regime niet te erg verstoren: bijvoorbeeld wel denken op lange termijn, of betrekken van een diversiteit aan stakeholders, maar niet het idee van de noodzaak aan diepgaande

verandering in functie van duurzaamheid, of de nood aan meer dan enkel technologische innovatie. Dat dergelijk gevaar reëel is, wordt duidelijk als we er even bijilstaan dat de Vlaamse regering in de Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling (VSDO) zes transitie-processen wil opzetten (waaronder de continuering van DuWoBo en Plan C) en ViA wil versnellen met zomaar eventjes dertien transitieprocessen (sommige overlappen met de VSDO). De vraag moet gesteld worden in welke mate de transitie benadering aangegrepen wordt om een vertrouwd socio-economisch innovatiediscours wat op te frissen, dan wel om in al die trajecten echt aan transities te werken. Bij het op gang komen van deze processen vanaf midden 2012 is de nodige waakzaamheid dan ook geboden.

Naar een complexiteitserkennende, politieke transitiegovernance

Transitiedenken houdt zich met twee grote vragen bezig: enerzijds het begrijpen en analyseren van transities, anderzijds het trachten beïnvloeden van transities. We hebben vastgesteld dat op dat eerste terrein het transitiedenken over krachtige analyse-instrumenten beschikt (zoals het MLP) om inzicht te verwerven in de toestand en evoluties van een systeem en beter te begrijpen hoe ontwikkelingen op verschillende niveaus op elkaar inspelen. Ten tweede biedt het ook heel wat aanknopingspunten voor actoren (beleidsmakers

en anderen) om een actieve rol te spelen in de wording van een transitie. Grin onderscheidt drie rollen: handelen op het niveau van niches om innovatieve praktijken te versterken; handelen op het niveau van het regime om structurele veranderingen te bewerkstelligen; en handelen waarbij innovatieve praktijken en regimeverandering met elkaar gekoppeld worden om een versterkend effect te realiseren.¹⁸

Een veel gebruikte aanpak om dat handelen te structureren is transitie management. Die aanpak heeft bewezen tot een aantal mooie resultaten te leiden, maar heeft anderzijds ook een beperkte spanningsboog: de uitgewerkte toekomstvisie en de daaruit voortvloeiende experimenten en projecten fungeren als bindmiddel in het netwerk van voorlopers, maar na enkele jaren en in een snel veranderende maatschappelijke context valt dat bindmiddel weg. Betrokken actoren vinden andere wegen om hun doelstellingen na te streven (en hebben die sowieso altijd gehad), de gewenste veranderingen stuiten op weerstand (bijvoorbeeld in de overheidsorganisatie), de oorspronkelijke dynamiek van het TM-proces valt stil. Dat is allemaal perfect normaal: een regime is in feite een configuratie van gestolde machtsverhoudingen, en dus krijgen transitieprocessen te maken met weerstand, conflict, vragen over legitimiteit en vertrouwen.

“De vraag is niet zozeer of we de dingen goed doen, maar vooral of we nog de goede dingen doen.”

Net daarom is het cruciaal een transitieaanpak niet te laten vervallen in een standaardformule die als overal toepasbaar wordt gepresenteerd, maar voldoende aandacht te hebben voor het complexe en politieke karakter van transitiewerk. We spreken daarom liever over “transitie *governance*” en een praktijk die een “complexiteitserkennend perspectief” hanteert. Dergelijk perspectief houdt — ook in het vooruitkijken — permanent rekening met de grilligheid van processen, de vele formele en informele coalities van betrokken actoren met verschillende belangen (bv. bedrijven, overheden, sociale bewegingen, academici, individuele burgers), het belang van *policy windows*¹⁹ en het verbinden van dossiers, de normatieve keuzes die voortdurend gemaakt moeten worden, de relativiteit van formele strategische plannen, de onzekerheid van uitkomsten, de eigenheid van systemen, enzovoort. Zo’n kijk verdedigen is niet vanzelfsprekend omdat ze geen lineaire, kant-en-klare aanpak vooropstelt waarin alle stappen gedefinieerd zijn en ieders rol duidelijk is. Het gaat vooralsnog eerder om een reeks aandachtspunten die als bouwblokken kunnen functioneren om een transitieaanpak

op maat (van bijvoorbeeld een stad) te ontwikkelen. Die bouwblokken kunnen ook tot een verbeterde versie van de traditionele TM-aanpak samengesteld worden, maar dat is dan één mogelijkheid naast andere. Sowieso ligt er hier voor de volgende jaren een enorm veld open om te leren op praktisch en theoretisch vlak. De transitiewetenschap en transitiepraktijk zijn tenslotte nog maar een tiental jaar oud.

Hoewel in de praktijk het onderscheid minder duidelijk is, kunnen we om analytische redenen enkele belangrijke bouwstenen voor een complexiteitserkennende, politieke transitie *governance* in twee groepen indelen: de eerste groep focust veeleer op procesmatige aspecten, de tweede groep op actorgebonden elementen.

Veeleer procesmatige bouwstenen

- **Aandacht voor verwachtingen en toekomstvisies:** verwachtingen en visies kunnen richting geven aan beleid en praktijk. Inspirerende visies breken denk-kaders open en kunnen een agenda creëren waarrond actoren gaan samenwerken. Ze kunnen legitimatie geven aan nieuwe projecten en programma’s, aan nieuwe beleidssporen, aan heroriëntatie van financiering, aan tijdelijke bescherming van goede praktijken. Visies werken

echter niet voor iedereen en dus zijn ook anderssoortige stappen nodig, bijvoorbeeld aanpassing aan regelgeving of marktinstrumenten geïnspireerd door de visie om op termijn een grotere groep mee te krijgen.

- **Leerprocessen stimuleren:** Een transitieproces is een lange weg waarbij het doel niet precies vastligt. Visies kunnen een brede oriëntatie geven, maar complexiteit en onzekerheid zijn eigen aan een transitie. Leren is dus een noodzaak en kan verschillende vormen aannemen. “Eerste orde leren” verwijst naar het opdoen van nieuwe kennis en de overdracht van die kennis. Bij “tweede orde leren” wordt het oorspronkelijke probleem geherdefinieerd. De vraag is niet zozeer of we de dingen goed doen, maar vooral of we nog de goede dingen doen. Dat is vaak een sociaal proces en daarom zijn brede, gevarieerde netwerken nodig: in discussie met elkaar reflecteren mensen over hun uitgangspunten, oplossingen en waarden en daardoor kan hun referentiekader veranderen. Problemen worden geherdefinieerd en nieuwe handelingsperspectieven bieden zich aan.
- **Onzekerheid en traagheid toelaten:** Transitieprocessen zijn zoekende processen, waarbij de uitkomst niet op voorhand vastligt, waarbij flexibiliteit nodig is in

omgaan met tijdslijnen, waarbij nood is aan leren over wat werkt en niet. Een overheid en een veranderingsnetwerk kunnen wel invloed uitoefenen, maar kunnen niet rechttoe rechtaan naar een vooropgesteld doel sturen. Vandaar dat voor de sturingsfilosofie achter transitieprocessen soms de term *goal-oriented incrementalism* gebruikt wordt: we zetten een richting en doel uit, maar we zullen daar met kleine stapjes (incrementeel) naartoe moeten bewegen, zonder absolute zekerheid op succes. Anderzijds, we zetten niet zomaar stapjes in het wilde weg, er is wel degelijk een richtinggevend beeld van een duurzamer systeem en een duurzamere wereld.

- **Praktische stappen zetten, kritisch voortbouwend op wat er al is:** Hoe een duurzamer systeem er precies uit ziet, weet niemand, en dus is experimenteren met nieuwe technologieën en praktijken, opbouwen van nieuwe relaties, leren over nieuwe vaardigheden en regels van groot belang. Praktijkprojecten en -experimenten hebben een dubbel doel: enerzijds leren over hoe een mogelijk onderdeel van de transitie in de praktijk werkt en verbeterd kan worden, anderzijds al een stukje bijdragen aan die transitie. Kortetermijnacties worden zo gekoppeld aan de langetermijnvisies. Het is belangrijk te

beseffen dat niet alles opnieuw moet uitgevonden worden: er bestaan al veel goede praktijken die verdiept kunnen worden, uitgebreid, opgeschaald, kritisch herdacht en in een transitiekader binnengebracht.

- **Programmawerking invoeren of versterken:**

Afzonderlijke projecten hebben in het verleden al meermaals bewezen dat ze een (sub)systeem een kwalitatieve impuls kunnen geven. Transities vergen echter ook verweven projecten, acties en praktijken die (sub)systemen ruimten, doelgroepen, enzovoort meer holistisch aanpakken. Dergelijk programmadenken blijft niet steken binnen de verantwoordelijkheden van overheden en binnen legislaturen, maar gebeurt idealiter door alle betrokken actoren die een langetermijnkader enten op kortetermijnacties. Programma's hoeven overigens niet in allerlei strategische documenten te worden vastgelegd, belangrijker is dat op een slimme manier verbindingen worden gelegd.

- **Formele strategische planning relativeren:**

Dergelijke instrumenten vormen doorgaans geen bifurcatiemoment, maar zijn slechts een van de vele elementen in een kluwen van complexe strategische processen die in onderlinge interactie de (beleids) uitkomsten bepalen. Formele strategische

plannen bundelen, beschrijven en/of consolideren meestal geleidelijk aan en niet zelden informeel gegroeide strategische lijnen. Wel kunnen deze instrumenten voor een zekere profilering zorgen en een houvast bieden voor (vaak minder betrokken) actoren binnen en buiten de organisatie.²⁰

Veeleer actorgebonden bouwstenen

- **Bewustzijn van een nood aan verandering:**

Met actoren die niet geloven dat onze maatschappelijke systemen met ernstige problemen worstelen, is het moeilijk samenwerken vanuit een transitieperspectief. Daarom wordt er vaak gekozen om in de eerste fases vooral voorlopers te betrekken, veranderingsgezinde spelers uit regime en niches. Voldoende aandacht voor de groep van volgers is echter nodig om ook omvang te geven aan de veranderingsbeweging.

- **Bouwen van veranderingsgezinde netwerken:**

Netwerken tussen voorlopers en tussen voorlopers en meer behoudsgezinde regimespelers creëren draagvlak voor de verschillende elementen van een transitie, zoals nieuwe praktijken, nieuwe technologie, regelgeving, infrastructuur, enzovoort. Ze zijn vaak noodzakelijk om middelen te voorzien (geld, mensen, expertise). Ze maken uitwisseling van

ervaring en kennis mogelijk. Omdat veel regimespelers niet erg geneigd zijn zomaar te beginnen sleutelen aan het systeem waarin ze een belangrijke rol spelen, is het van belang voldoende nichespelers en vooruitdenkende regimespelers te betrekken in zo'n netwerken.

- **Geen machtsvacuüm, wel *governance settings*:**

Hoewel de macht van overheden — in het bijzonder politieke leiders als regimespelers — aanzienlijk blijft, is er geen enkele actor die voldoende greep heeft op alle factoren van een maatschappelijk systeem om dat autonoom te sturen. In die zin is zeker nood aan een netwerklogica en een *governance* benadering: vanuit gezamenlijk werken aan een beter probleembegrip en toekomstvisie wordt naar oplossingen gezocht waarin meerdere actoren (publieke en private) een rol opnemen. Dergelijke aanpak moet dan positief doorwerken op meer traditionele beleidsinstrumenten (bv. regelgeving en financiële instrumenten).

- **Geen machtsvacuüm, dus ook weerstand en strijd:**

In de eerste pogingen tot transitie management werd de factor "macht" onderschat en leefde de indruk dat de afgeschermdde omgeving van een transitiearena voldoende was om in een machtsvrije omgeving en in overleg tussen

de deelnemers een invloedrijk proces te creëren dat transities zou versnellen. Maar ten eerste duiken er ook in een transitiearena machtsverschillen op, en ten tweede is dergelijke arena slechts één factor in een kluwen van processen op meerdere niveaus. De verandering in diepgewortelde systemen die een transitie veronderstelt, kan niet anders dan op politieke en machtsvragen stuiten. Aangezien die vragen onvermijdelijk zijn, worden ze beter niet als een probleem gedacht, maar moeten we leren ermee om te gaan en te bekijken hoe verschillende vormen van macht ingezet kunnen worden om transities te versterken.

- **Zoeken naar structurele verandering op regimeniveau:**

Verandering vindt niet alleen vanuit niches plaats, maar ook door structurele aanpassingen op regimeniveau. Bijsturingen op regimeniveau (zoals in regelgeving, financiële instrumenten, aankoopbeleid) kunnen geïnspireerd en gelegitimeerd worden door vernieuwingen op nicheniveau; omgekeerd kunnen ze dat soort vernieuwingen ook stimuleren en meer legitimiteit geven.

- **Ook de overheid in transitie:**

Een transitieaanpak vraagt andere structuren, werkwijzen en competenties bij de overheid. Ze zal moeten evolueren naar een lerende organisatie die over beleidsdomeinen heen

kan samenwerken, die langetermijnvisies kan integreren en vertalen in kortetermijnacties, die interactief met stakeholders vorm kan geven aan transitiebeleid. Dat vraagt onder andere ambtenaren die over beleidsdomeinen heen werken en niet in een keurslijf zitten dat initiatief ontmoedigt. Zowel politiek verantwoordelijken als management hebben hierin een belangrijke rol.

- **Slimme verbindingen leggen:** Een van de thema's die doorheen veel van deze bouwstenen speelt, is dat van verbindingen leggen: tussen verschillende soorten actoren, tussen aan de gang zijnde processen, tussen nieuwe ideeën en traditionele settings die zichzelf aan het vastrijden zijn. Verbindingen leggen is mensenwerk en verbinders — in politieke literatuur soms *policy entrepreneurs* genoemd — blijken essentieel om transitieprocessen vooruit te helpen.

Met bovenstaande aandachtspunten hebben we enkele fundamenteën om met een complexiteitserkennend perspectief transities te stimuleren. Aangezien elk systeem anders is, vergt dit maatwerk, geen passe-partout managementverhaal. Het hanteren van een "systeemblik" is zinvol. De hardnekkige problemen waarmee onze maatschappelijke systemen worstelen, zijn immers niet op te

lossen met een nieuw product of productieproces en ook een louter technologische blik schiet ruim tekort. Transitiebeleid houdt rekening met de verbondenheid en onderlinge afhankelijkheid van technologie, instituties, structuren, markten, productie- en consumptienetwerken, wetenschap, dagelijkse routines, culturele betekenissen, waarden en normen. Die verbondenheid verklaart de stabiliteit van een regime, maar als systemen in crisis raken, geeft ze ook veel aanknopingspunten om van verandering werk te maken. De ervaring leert dat het MLP een krachtig denkkader is om zo'n systeemblik te leren hanteren. Diezelfde ervaring leert ook dat maatschappelijke systemen vaak met elkaar verweven zijn (denk bv. aan het mobiliteitssysteem, voedselsysteem, energiesysteem, gezondheidssysteem) en dat de meeste belangrijke systemen in de moderne tijd wereldwijde vertakkingen hebben gekregen. Het "systeem stad" is daarbij niet het eenvoudigste systeem: vele systemen slaan er neer en/of worden erdoor bepaald. We komen daar verder op terug.

"De hardnekkige problemen waarmee onze maatschappelijke systemen worstelen, zijn niet op te lossen met een nieuw product of productieproces en ook een louter technologische blik schiet ruim tekort."

VLAAMSE STEDEN EN DUURZAAMHEIDSTRANSITIES

Een transitiebril nodig?

Dit essay ging uit van enkele vaststellingen:

- Er is de laatste jaren een wetenschappelijk denkkader gecreëerd dat toelaat om transities beter te begrijpen en een beleidspraktijk op te zetten om ze trachten te beïnvloeden.
- Transitietaal wordt steeds populairder: op allerlei niveaus en in verschillende settings wordt het woord "transitie" gebruikt. Het drukt telkens een gevoel uit van nood aan grondige veranderingen in de manier waarop ons maatschappelijk systeem functioneert.

- Op Vlaams niveau hebben we de laatste twee jaar het woord "transitie" zien opduiken in het beleid: eerst in de VSDO, nu ook in ViA waar er respectievelijk zes en dertien thema's uitgekozen zijn om met een transitiebenadering aan te pakken.
- Een van die ViA-transitiethema's is "Duurzame en creatieve Vlaamse steden". Ondertussen zijn enkele steden al op eigen houtje aan transitieprocessen begonnen, al dan niet met duurzaamheid als centrale concept (Leuven, Gent, Genk...).

We gaan nu dieper in op die combinatie steden-duurzaamheid-transities. Hoe staat het eigenlijk met duurzaamheid in Vlaamse steden? Welke rol kunnen steden spelen in de transities die op ons afkomen? Op welke aanzetten kunnen we verder bouwen? Achter de gedachtegang die we ontwikkelen, spelen voortdurend twee ideeën. Enerzijds is er de vaststelling dat steden een rol hebben in de transitie naar een duurzamere samenleving wereldwijd en dat ze ook nood hebben aan meer duurzaamheid op hun eigen grondgebied (en duurzaamheid begrijpen we in zijn brede betekenis: levenskwaliteit, respect voor ecologische draagkracht, sociale rechtvaardigheid, economische stabiliteit). Anderzijds is er de vaststelling dat onze wereld op zoveel vlakken in beweging is dat er bijna onvermijdelijk transities op ons afkomen. Deze werken

ongetwijfeld min of meer door op onze Vlaamse steden. In transitietaal: de landschapsdruk is op vele terreinen zo groot dat er zich de volgende decennia sowieso grote veranderingen gaan voordoen. Kijk bijvoorbeeld naar de druk door klimaatverandering, opkomende ontwikkelingseconomie (China, India, Brazilië, enzovoort), de financieel-economische crisis, demografische ontwikkelingen. De vraag is niet of er transities komen, maar wel hoe ze zich gaan afspelen en waartoe ze zullen leiden. Transitiewerk is dus niet enkel een kwestie van voluntarisme, maar wellicht nog meer dan voorheen de turbulente ontwikkelingen proberen sturen richting duurzaamheid. In die zin lijkt de huidige crisistijd een opportuniteit voor duurzaamheid, ook in onze Vlaamse steden.

Van start gaan met een bewust transitietraject vraagt echter enige bedachtzaamheid over wat men precies wil en hoe dat aan te pakken. Niet elk probleem moet immers plots met een transitiebril worden bekeken. Kaders zoals het MLP leren ons hoe transities tot stand (kunnen) komen; TM kan helpen bij discoursopbouw, netwerkvorming en agenda-setting; het bredere kader van transitiegovernance wijst ons op het belang van macht, multisysteemdenken, het koppelen van dossiers, enzovoort. In wezen is het transitiekader niet meer dan een van de manieren om duurzaamheid te versterken.

Een cruciale vraag is of het Vlaamse stedenbeleid, Vlaamse stadsbesturen en/of andere betrokken actoren aan de slag willen of moeten gaan met transitiebenaderingen. Dat betekent alvast dat men voor duurzame Vlaamse steden kiest, dat dominante structuren, culturen en praktijken stedelijke duurzaamheid ten volle nastreven. Is dat momenteel het geval?

Aanzetten voor transitiebeleid op Vlaams niveau

Zoals uit het essay van Filip De Rynck elders in dit boek blijkt, veranderde het beleidsarrangement van het Vlaamse Stedenbeleid begin deze eeuw aanzienlijk. Nieuwe beleidsinstrumenten zagen het licht: subsidies voor stadsvernieuwingsprojecten, de Thuis in de Stad-prijs, de Stadsmonitor, het Stedenfonds en de daarin begrepen visitatieprocedures, de formule van de Stadscontracten, enzovoort. Vooral in het Witboek, *De eeuw van de stad*, en in de Stadsmonitor werd respectievelijk impliciet en expliciet vertrokken vanuit duurzaamheidsprincipes.²¹ Zo zijn de indicatoren uit de Stadsmonitor gebaseerd op een generieke en participatief opgebouwde visie voor een leefbare en duurzame Vlaamse stad. In 2002 werd gekozen om een “visiematrix” te ontwikkelen. In de rijen van deze matrix staan stedelijke activiteitsdomeinen (wonen, cultuur en vrije tijd, onderwijs, werken en ondernemen...), in de kolommen staan de vier

grote duurzaamheidsprincipes (economische, sociale, fysiek-ecologische en institutionele principes). Op de kruispunten vinden we in totaal 175 doelen en intenties voor een duurzame Vlaamse stad. Deze visie kan — mits een kritische analyse en actualisering — mogelijk als een van de basiselementen dienen bij de start van een brede transitiebenadering. Vraag is dan wel of opnieuw een consensusdiscours inzake duurzame ontwikkeling de bovenhand moet krijgen.

Bij de toekenning van subsidies voor Stadsvernieuwingsprojecten spelen de voorziene en breed ingevulde duurzaamheidscriteria vooralsnog een minder prominente rol: er moet aan minimumvereisten voldaan zijn, maar de stadsbesturen die dossiers indienen, lijken hier niet het verschil te willen maken. Het Vlaamse Stedenbeleid trachtte dit wel te doen met de Stadscontracten, een soort niche in het Vlaamse beleidsarrangement. Complexe lokale dossiers zouden door deze interbestuurlijke afspraken vlotter dan gangbaar behandeld worden op het bovenlokale niveau. De (toenemende) verkokerde manier van werken kwam deze experimenten echter niet ten goede. Het Vlaamse regime hield stand.

De Vlaamse overheid zorgt met het Stedenfonds voor een structurele financiering van de dertien centrumsteden en van de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) voor Brussel.

Deze middelen zijn bestemd voor de verhoging van de leefbaarheid op stads- en wijkniveau, het tegengaan van de dualisering en de verhoging van de kwaliteit van het bestuur van de stad. Met andere woorden, stadsbesturen hebben een grote autonomie bij het besteden van deze budgetten. Dit kunnen we begrijpen gegeven de professionalisering die deze besturen hebben ondergaan en de niet zelden precaire financiële situatie. Los daarvan kan het koppelen van het Stedenfonds aan creatieve en innovatieve trajecten, projecten en processen die de sociale en ecologische duurzaamheid van onze steden stimuleert, getuigen van een expliciete keuze voor duurzaamheidstransities.

Vanzelfsprekend moeten we ook leren uit bestaande, veeleer “Vlaamse” transitieprocessen. Zo gaven we reeds aan dat er TM-processen lopen rond duurzaam wonen en bouwen (DuWoBo) en rond duurzaam materialenbeheer (Plan C). Tevens zijn processen opgezet rond landbouw, EcoCultuur, het middenveld, enzovoort. Voorts zijn er ook tal van langetermijninitiatieven die niet zozeer het transitiejargon hanteren maar (deels) aansluiten bij de transitiefilosofie. Denken we hier aan Ruimte voor morgen, Milieuverkenning 2030, Natuurverkenning 2030, Bevolkingsprognoses Vlaamse Steden, enzovoort.

We kunnen ook niet voorbijgaan aan het bredere socio-economische innovatieproject Vlaanderen in Actie (ViA). Onder invloed van onder andere de Vlaamse Strategie Duurzame Ontwikkeling (VSDO) wordt transitiedenken binnen ViA aangegrepen om een aantal transversale innovatieprocessen te versnellen. Dat ViA een doorbraak “Groen en dynamisch stedengewest” voorop stelt en recentelijk een transversaal thema “Duurzame en creatieve steden” op de agenda plaatste, is zeker terecht en lovenswaardig. Toch valt af te wachten of de concrete invulling die ViA zal kenmerken de huidige manier van werken radicaal kan innoveren richting duurzame ontwikkeling. Vanaf midden 2012 verwachten we hieromtrent meer klaarheid. Wel is het duidelijk dat het socio-economische innovatie-discours van ViA niet per definitie samenvalt met het duurzaamheidsdiscours van transitiedenken. Een van de cruciale uitdagingen is dan ook om het ViA-verhaal rond duurzame en creatieve steden buiten een eng neo-liberaal discours te houden.

In die zin is het ook van belang hoe men met het concept “creatieve stad” omgaat binnen het transversale thema “Duurzame en creatieve steden”. De literatuur en het discours rond creatieve steden is alvast ook in Vlaanderen enorm populair. Door de globalisering en de herschaling van de politiek-economische ruimte, gaan steden immers

op zoek naar eigenschappen waarmee ze zich van andere steden kunnen onderscheiden. Ietwat paradoxaal komen ze daarbij vaak op dezelfde *unique selling proposition* uit: creativiteit, innovatie en kennis. Om in een interstedelijke competitie overeind te blijven, wordt vaak gewezen op het belang van deze concurrentiefactoren. Creativiteit en kennis zouden dé basis vormen voor nieuwe producten, diensten en processen. Heel wat auteurs zijn ervan overtuigd dat menselijke creativiteit in de eenentwintigste eeuw de belangrijkste motor voor economische groei is geworden.²² De fundamentele vraag of verdere (neoliberale economische) groei datgene is wat steden op korte of lange termijn nodig hebben, wordt daarbij niet zelden genegeerd. Het mag alvast niet de bedoeling zijn dat een beleid inzake innovatie, creatie en kennis herverdelings-mechanismen onder druk zet, laat staan de kloof tussen rijk en arm in de stad verhoogt. Hoewel bepaalde stedelijke creativiteits-theorieën voortvloeien uit reacties tegen een asociale marktontwikkeling en opteren voor een consensusdenken waarin zowel economische groei als sociale bekommernissen een plaats krijgen, blijft het spanningsveld bestaan.²³ Positieve beeldvorming over de stad en het streven naar een creatieve economie, lijkt vooral van toepassing op specifieke doelgroepen zoals jonge midden-klassegezinnen, kunstenaars, studenten, architecten, designers, enzovoort. Aandacht

voor sociale uitsluitingsprocessen en voor kwetsbare groepen in achtergestelde buurten verdwijnt hierbij al te snel naar de achtergrond. Maar als met creativiteit wordt bedoeld dat steden op innovatieve wijze allerhande hardnekkige ecologische en sociale duurzaamheidsproblemen aanpakken, zitten we uiteraard op goede weg.

Bouwen op lokale praktijken in Vlaamse steden

In de Vlaamse steden ontstaan en bestaan heel wat duurzame projecten, praktijken en experimenten. Alleen al in Gent zijn er talrijke duurzame fysiek-ruimtelijke stadsprojecten (bv. Rabot en Brugse Poort), wordt gemikt op klimaatneutraliteit tegen 2050 (via transitie-arena's), zien we her en der *cohousing* of collectieve woonvormen opduiken (bv. Meerhem en Malmar), wordt geëxperimenteerd met een buurtmunt (Torekes), met Community Land Trust (Samenlevings-opbouw Gent) en met het verhuren van bakfietsen (GMF en Max Mobiel), vindt auto-delen meer en meer ingang (Cambio), zijn voedselteams succesvol, enzovoort. Er is enorm veel gaande, het is eigenlijk niet te volgen. Steden blijken te fungeren als een laboratorium of creatieve broedplaats voor duurzame oplossingen. We hopen dat het TRADO-project “Vlaamse steden in transitie?!” alvast meer dan een tip van de sluier kan oplichten.²⁴ Bedoeling van dit onderzoeks-

project is onder meer dat het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO Universiteit Gent) zo goed mogelijk in kaart brengt welke duurzame stadsprojecten de dertien centrum-steden reeds hebben gerealiseerd en hoe de besluitvorming hieromtrent verliep. Op die manier hoopt het CDO tot beleidsaanbevelingen te komen die duurzame stadsprojecten kunnen stimuleren.

Multi-systeemperspectief: nood aan een intra- en intersysteemanalyse

Zoals reeds toegelicht tracht een transitie-benadering systemen sneller te oriënteren richting een duurzame ontwikkeling. We gaven ook reeds kort aan dat het “systeem stad” een vrij complex systeem is. Doorheen het systeem stad lopen immers meerdere socio-technische systemen (bv. inzake energie, wonen, mobiliteit, voeding, werken...). De ontwikkelingen binnen deze systemen kunnen elkaar spiraalsgewijs versterken om gaandeweg tot een duurzamer stedelijk systeem te komen. Ook stedelijke actoren en factoren kunnen deze systemen beïnvloeden. Er is verwevenheid en wisselwerking.

Dergelijk holistisch kader dat de verwevenheid centraal stelt van grote systemen met het systeem stad kan echter verlamdend werken voor stedelijke actoren omdat, rekening houdend met het complexiteitserkennend perspectief, één specifieke (beleids)

actie als een (te) klein element wordt beschouwd in een web van processen die het systeem stad of een “doorsnijdend” systeem bepalen. Toch zijn doorgaans initiatieven vanuit beide richtingen nodig. Steden zijn — zoals reeds aangegeven — ideale broedplaatsen waaruit oplossingen voor systemische veranderingen vorm en inhoud kunnen krijgen.

Het is niet vanzelfsprekend dat een transitieproces meteen het systeem stad als voorwerp neemt. De keuze om in de ViA-Rondetafel te focussen op energie, het sociale en ruimte is dan ook zeker verdedigbaar. In feite wordt gefocust op enkele doorsneden met het systeem stad. Dan nog kan het zinvol zijn om zich daarbinnen in eerste instantie te richten op enkele essentiële elementen of deelsystemen. Deze kunnen dan als het ware als een soort katalysator een bredere verandering richting duurzaamheid in gang zetten of versterken.

Vooraf uit Nederlandse voorbeelden mogen we afleiden dat het vertrekken vanuit deelsystemen een aanvaardbare — zo niet aan te raden — keuze is. Deze deelsystemen worden dan wel in een ruimer geheel geplaatst, maar de inspanningen zijn primair gericht op een specifiek onderdeel. Zo is bijvoorbeeld een zorgtransitie vertrokken vanuit individuele experimenten, was de verwarming van gebouwen een cruciaal

onderdeel van een energietransitie, ziet men een eiwittransitie als een wezenlijk onderdeel van een ruimere vraag naar duurzame voeding, enzovoort. Wetenschappelijk gezien zijn systeemgrenzen overigens niet scherp te trekken en hangt de definitie sterk af van de inzichten van de deelnemers.

“De vraag is niet of er transities komen, maar wel hoe ze zich gaan afspelen en waartoe ze zullen leiden. Transitiewerk is dus niet enkel een kwestie van voluntarisme, maar wellicht nog meer dan voorheen de turbulente ontwikkelingen proberen sturen richting duurzaamheid. In die zin lijkt de huidige crisistijd een opportuniteit voor duurzaamheid, ook in onze Vlaamse steden.”

In ieder geval blijft het nuttig om samen met alle betrokken actoren proberen te doorgronden wat de structurele kenmerken zijn van het systeem stad, hoe het zich verhoudt tot andere systemen, hoe het veranderd zou moeten worden richting duurzaamheid, waar het al onder druk staat en er interne contradicties opduiken, welke denkpistes

en praktijken er reeds bestaan als antwoord op de problemen.

Voorlopige besluiten en de tweede Januskop

We hebben vooreerst trachten duidelijk te maken dat een transitie betrekking heeft op diepgaande veranderingen van structuren, culturen en praktijken. De transitietheorie, ten dele ook gebouwd op historische voorbeelden, geeft een goed beeld van de verschillende dimensies waarop er van verandering sprake moet zijn alvorens we van transitie kunnen spreken. Deze theorie geeft ook inzichten in de omstandigheden waaronder transities waarschijnlijker worden en de manier waarop ze verlopen. Dat er hier geen toverformules bestaan en dat transitiewerk altijd een gevecht met en leren uit de weerbarstige praktijk zal zijn, moet duidelijk zijn. De eerste Januskop had dan ook betrekking op het feit dat achteruitkijkend wel een complex web van grillige processen wordt waargenomen, maar vooruitkijkend in de praktijk meestal een lineair transitie management-verhaal naar voren wordt geschoven. Wij pleiten niet zozeer voor dergelijk mechanistisch causaal model, maar wel voor een politieke transitie *governance* om radicale veranderingen richting duurzaamheid in onze Vlaamse steden te stimuleren.

De tweede Januskop duikt op wanneer we het hebben over gehanteerde discours versus dominante praktijken. Enerzijds merken we dat het duurzaamheids- en transitiediscours vaak vlot ingang vindt en veelbelovende nichepraktijken openlijk worden omarmd. Anderzijds lijken neoliberale praktijken (met onder andere een focus op groei, pretsteden, city marketing...), verkokering en verzelfstandiging (op Vlaams niveau versterkt door Beter Bestuurlijk Beleid) en kortetermijndenken (denken in legislaturen) nog steeds erg te domineren. Het concept “duurzame (stedelijke) ontwikkeling” kent vele invullingen, maar het kan — wat ons betreft — niet de bedoeling zijn om bij een transitie benadering te vertrekken van een veeleer neoliberale invulling waarin economische motieven, evenwichten en win-winsituaties centraal staan. Duurzaamheidstransities vragen een radicale verandering van het bestaande, maatschappelijk diep verankerde “systeem Vlaamse stad”, of op z’n minst van een essentieel deelsysteem dat als katalysator kan fungeren (bv. mobiliteit of energiegebruik in Vlaamse steden). Een politiek correct discours ophangen en het stimuleren van nichepraktijken die in de marge (moeten) blijven opereren volstaan niet.

Beide Januskoppen maken duidelijk dat een transitie naar duurzame Vlaamse steden heel wat uitdagingen met zich meebrengt.

Dit vergt onder meer een top-downaanpak, bottom-upinitiatieven en het permanent slim verbinden van beide. Allicht dient dit ook gepaard te gaan met een heroriëntatie van het huidige bestuurskundige arrangement (zie de bijdrage van Filip De Rynck elders in dit boek). We hopen in elk geval dat ons pleidooi voor een complexiteitserkennende aanpak en een multisysteemdenken niet verlamdend werkt voor actoren begaan met het beleid in onze Vlaamse steden. Uit de ViA-Rondetafel blijkt alvast dat initiatieven rond ruimte en energie mogelijk een vlieg-wieleffect kunnen creëren en een brede duurzaamheidstransitie kunnen dragen. Talrijke initiatieven in onze steden maken overigens duidelijk dat *business as usual* geen optie meer is. Dergelijke duurzame praktijken laten tevens zien dat steden vaak snel weerbaarheid tonen en plaatsen zijn waar niches zich vrij vlot kunnen ontwikkelen. Mogelijk leiden de huidige crisissen (op landschaps- en regimeniveau) tot *windows of opportunity* die tal van niches laten doorbre-

ken. Een slotbedenking betreft de rol van burgers. We maakten duidelijk dat de overheid bij duurzaamheidstransities een cruciale en machtige actor is, maar dat deze onvoldoende greep heeft op alle (f)actoren om autonoom te handelen. Een netwerklogica biedt perspectieven. Publieke actoren en private actoren (bedrijven, academici, middenveldorganisaties, enzovoort) moeten waar wenselijk gezamenlijk problemen definiëren en naar duurzame oplossingen zoeken. De essentiële rol van burgers kwam in dit essay niet of nauwelijks aan bod. Toch krijgt deze meer en meer aandacht in het wetenschappelijke onderzoek. In het bijzonder het routinegedrag van gewone consumenten en de opvattingen die daarmee gepaard gaan over wat normaal is (bijvoorbeeld inzake comfort, properheid en gemak), hebben grote impact voor duurzaamheid. Een van de uitdagingen bestaat er dan ook in om slim in te spelen op de structurerende omgeving van de consument zodat routines en normaliteit duurzamer worden.

1 Dit deel is grotendeels gebaseerd op: E. Paredis, *Socio-technische systeem-innovaties en transities: van theoretische inzichten naar beleidsvertaling*, Essay Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO / UGent, Gent, 2009, 106 p.; E. Paredis, *Naar een verdere onderbouwing van het Vlaamse beleid voor duurzaamheidstransities*, working paper Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO / UGent, Gent, 2010; E. Paredis, *Transition management as a form of policy innovation. A case study of Plan C, a process in sustainable materials management in Flanders*, working paper Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, CDO / UGent, Gent, 2012.

2 We illustreren dit essay voornamelijk met voorbeelden uit de startende transitie in het woon- en bouwsysteem, omdat er daar veel verbanden liggen met evoluties in steden.

3 F.W. Geels, *Understanding the dynamics of technological transitions: a co-evolutionary and socio-technical analysis*, Twente University Press, Enschede, 2002.

4 A.F. Correlje, G. Verbong, "The Transition to Gas in the Netherlands", in: B. Elzen, F. Geels, K. Green, *System Innovation and the Transition to Sustainability*, Elgar, Cheltenham, 2004, pp. 114-134.

5 D. Loorbach, *Transition Management, new mode of governance for sustainable development*, International Books, Utrecht, 2007.

6 F. Belz, "A transition towards sustainability in the Swiss agri-food chain (1970-2000). Using and improving the multi-level perspective", in: B. Elzen e.a., op. cit., 2004, pp. 97-114.

7 Het MLP is gebaseerd op het werk van Rip en Kemp en verder ontwikkeld door Geels. A. Rip, R. Kemp, "Technological Change", in: S. Rayner, L. Malone (eds.), *Human Choice and Climate Change*, Vol 2 Resources and Technology, Batelle Press, Washington D.C., 1998, pp. 327-399.

8 F.W. Geels, J. Schot, "Typology of sociotechnical transition pathways", *Research Policy*, 36, 2007, pp. 399-417.

9 F.W. Geels, R. Kemp, G. Dudley, G. Lyons (eds.), *Automobility in transition? A Socio-Technical Analysis of Sustainable Transport*, Routledge, London, 2012; G. Spaargaren, A. Loeber, P. Oosterveer, *Food in a sustainable world: transitions in the consumption, retail and production of foodstuffs*, Routledge, New York, 2012.

10 *Community Land Trusts* zijn organisaties die betaalbare woningen voor mensen met een laag inkomen produceren. De eigendom van de grond wordt gescheiden van de eigendom van de woning. De bewoner koopt enkel de woning, de grond blijft eigendom van de gemeenschap.

11 Zoals bijvoorbeeld Geels en Schot.

12 G. Spaargaren, "Sustainable Consumption: A Theoretical and Environmental Policy Perspective", *Society and Natural Resources*, 16, 8, 2003, pp. 687-701.

13 J. Rotmans, *Transitiemanagement: Sleutel voor een duurzame samenleving*, Koninklijke Van Gorcum, Assen, 2003; Loorbach, op. cit., 2007.

- 14 B. De Raedt, J. Van Assche, D. Vandewiele, e.a., *Transitiemanagement in het kader van systeeminnovatie: de casus duurzaam wonen en bouwen*, Paper in opdracht van AMINAL / Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Gent, CDO / UGent, juni 2005, 88 p.
- 15 V. Arren, E. De Deckere, *Reference framework, sustainable building and living, education for sustainable development*, University of Antwerp, IMK, Antwerpen, 2007.
- 16 R. Rhodes, "Policy networks: a British perspective", *Journal of Theoretical Politics*, 2, 1990, pp. 293—317; G. Stoker, "Governance as theory: five propositions", *International Social Science Journal*, 155, 1998, pp. 17-28.
- 17 F. Kern, *The politics of governing "system innovations" towards sustainable electricity systems*, PhD thesis, SPRU / University of Sussex, 2009.
- 18 J. Grin, J. Rotmans, J. Schot, *Transitions to Sustainable Development. New Directions in the Study of Long Term Transformative Change*, Routledge, New York, 2010.
- 19 J.W. Kingdon, *Agendas, alternatives and public policies*, Little, Brown and Company, Boston, 1984.
- 20 T. Block, K. Steyvers, S. Oosterlynck, H. Reynaert, F. De Rynck, "When strategic plans fail to lead. A complexity-acknowledging perspective on decision-making in urban projects. The case of Kortrijk", *European Planning Studies*, 20, 6, 2012, pp. 981-997.
- 21 L. Boudry, P. Cabus, E. Corijn, F. De Rynck, C. Kesteloot, A. Loeckx, *Witboek. De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*, Brussel, Vlaamse Gemeenschap, 2003.
- 22 C. Landry, *The Creative City. A toolkit for urban innovators*, Earthscan, London, 2000; R. Florida, *The rise of the creative class*, Basic Books, New York, 2002; P. Hall, "De creativiteit van steden: An idea whose time has come", *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 83, 2, 2002, pp. 14-25; G.J. Hospers, "De creatieve stad: concurreren in de kennis-economie", *Tijdschrift voor Economie en Management*, 4, 2005, p. 389-418; S. Franke, E. Verhagen, *Creativiteit en de stad. Hoe de creatieve economie de stad verandert*, NAI Uitgevers, Rotterdam, 2005; S. Musterd, J. Brown, J. Lutz, J. Gibney, A. Murie, *Making creative-knowledge cities. A guide for policy makers*, AISSR, Amsterdam, 2010.
- 23 Bijvoorbeeld Landry, *op. cit.*, 2000.
- 24 Het Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (CDO) is een van de hoofdparters in het nieuwe *Steunpunt Transitie voor Duurzame Ontwikkeling* (TRADO) dat komende jaren (2012-2015) onderzoeksprojecten rond duurzame transitie en transitiebestuur zal opzetten. Het consortium bestaat voornamelijk uit onderzoekers van de Universiteit Gent en de K.U.Leuven, ondersteund door onderzoekers van VITO en het Nederlandse DRIFT.

Bestuurlijke transitie

Tien jaar Witboek

Het Vlaamse Stedenbeleid: retrospectie, introspectie, prospectie

Filip De Rynck

Docent Bestuurskunde, Hogeschool Gent